

Anmeldelser

Claus Bjørn, Per Grau Møller og Erland Porsmose, red.: Marginaljorder i fortid, nutid og fremtid (Odense University Studies in History and Social Sciences 162). Odense Universitetsforlag 1992. 192 s., 190 kr.

For nogen tid siden søgte en canadisk forskergruppe at beregne hvor stort et jordareal hver canadier lægger beslag på for at kunne opretholde den nuværende livsstil. Nogle produkter lægger direkte beslag på jord, for eksempel fødevarer, boliger og transportsystemer, mens andre produkter kun gør det indirekte, nemlig gennem forbruget af fossil energi. For disse sidste produkter anslog man hvor stort et areal det ville kræve at erstatte forbruget af fossile brændsler med dyrkning af biomasse. Forskergruppen nåede frem til at hver canadier lægger beslag på 4,8 hektar, heraf 2,9 hektar i form af forbrug af fossil energi (Inge Røpke i dagbladet *Information* 28. december 1995). De canadiske tal er formentlig stort set gyldige for alle højt industrialiserede lande. Overført til Danmark bliver det til at vi lægger beslag på 25 millioner hektar. Da landets samlede areal kun er på 4,3 millioner hektar, er det klart at vi ville have et problem hvis vi skulle klare os selv. Når vi overhovedet kan komme af sted med at sætte så store »økologiske fodspor«, skyldes det dels at vi til stadighed gør et stort indhug i den opsparede naturkapital i form af fossil energi, dels at vi takket være det for os gunstige bytteforhold kan tilegne os et betragteligt areal i andre lande, hovedsagelig i fattige tredjeverdenslande. Ser man bort fra arealækvivalenter for den fossile energi – 15,1 millioner hektar – lægger Danmark skønsmæssigt beslag på godt 5,6 millioner hektar jord uden for landets grænser, det vil sige noget mere end landets samlede areal eller godt og vel det dobbelte af vort samlede landbrugsareal på ca. 2,5 millioner hektar. Det areal som vi lægger beslag på i udlandet, bruges dels til direkte fødevarerproduktion – vin, appelsiner, avocadoer og så videre – dels og især til dyrkning af foderstoffer, hovedsagelig til opfødring af de godt og vel 20 millioner danske svin.

Set på denne baggrund er der noget paradoksalt ved debatten om marginaljord i Danmark. Hvilken jord? Vi breder os jo tværtimod ud over alle grænser. De ca. 15% af landbrugsjorden som nu i medfør af EU-ordninger braklægges med tilskud, er for intet at regne mod den jord vi be-

slaglægger i den tredje verden, og selv om det braklagte areal skulle stige helt op til de 40% der lejlighedsvis har været talt om, så er og bliver det, så længe vi opretholder vores kolossale import af foderstoffer og fødevarer, ren politisk *new speak* at tale om marginaljord i nutidens landbrug. Ikke desto mindre arrangerede Odense Universitet i slutningen af 1991 med udtrykkelig henvisning til marginaljordsproblematikens påtrængende aktualitet sit 13. bebyggelseshistoriske symposium over temaet »Marginaljorder i fortid, nutid og fremtid«, oven i købet som et jubilæumsarrangement i anledning af Odense Universitets 25 års jubilæum. Det ville unægtelig have været mere intellektuelt udfordrende hvis det jubilerende universitet havde taget anledning af den *tilsyneladende* overflod af landbrugsjord til at stille det relevante spørgsmål som skjules af den politiske *new speak* om marginaljord: Vil det – uden uoverskuelige sociale katastrofer – være muligt en gang i fremtiden at nå frem til et bæredygtigt Danmark når vi ved at vi for øjeblikket lægger beslag på et landbrugsareal i udlandet på mere end det dobbelte af vort eget, og når de reserver vi har at gøre godt med, kun andrager de latterlige 15% af landbrugsarealet der som et biprodukt af EUs dag-til-dag-politik for et øjeblik er taget ud af produktionen?

Indlæggene fra marginaljordssymposiet er senere, under redaktion af Claus Bjørn, Per Grau Møller og Erland Porsmose, blevet udgivet i den her anmeldte bog. Der lægges ud med et essay af Poul Erik Stryg om »Marginaljorder i nutidens landbrug« hvor forfatteren også forsøger at kaste et blik ind i fremtiden uden dog at tænke ud over rammerne for EUs aktuelle landbrugspolitiske retorik. Derefter følger essays om marginaljord i oldtiden (Henrik Thrane), om vestsvenske skovbygder i bronzealderen (Catharina Mascher) og om marginaljorder og landbrugsstrategi i 6000 år (Bent Aaby). Geologen Per Nørnberg står for et interessant, men vanskelig tilgængeligt bidrag om »Jordbund og marginaljord«. Derefter følger en række af de kendte navne inden for dansk landbohistorie: Nils Hybel, Erland Porsmose, Karl-Erik Frandsen, S.P. Jensen, Per Grau Møller og Margit Mogensen. Sidstnævnte skriver om »Marginaljordens symbolværdi og idéudtryk omkring århundredskiftet«, hvilket viser sig at dække over en hastig gennemgang af nogle malerier med landskabsmotiver fra århundredskiftet af Johan Rohde, L.A. Ring, H.A. Brendekilde og endnu et par af tidens kunstnere. Der sluttes af med lidt svensk og

norsk samt – til allersidst – et ultrakort indlæg af daværende kontorchef Kristian Kristiansen fra Skov- og Naturstyrelsen om »Marginalisering: pleje og historisk autenticitet«, en lille erindring til læseren om hvem der har været med til at sponsorere bogen. I alt 190 sider plus en deltagerliste på to sider.

At læse bogen i ét stræk er i begyndelsen ganske underholdende på grund af de store spring i tid og sted, men efterhånden bliver det temmelig trættende fordi næsten ingen af bidragsyderne virkelig har noget på hjerte. Måske fordi flere af dem inderst inde godt ved at der er noget helt galt med problemstillingen. Det synes således at være tilfældet med Per Grau Møller der til sidst i sit bidrag, »Marginaljorder i 17.-19. århundrede – nogle fynske eksempler« kommer tæt på hvor tampen brænder med beskrivelsen af nutidens landbrug som et landbrug ude af balance, et »udbytningslandbrug karakteriseret ved en meget høj produktivitet og samtidig afhængigt af store tilførsler udefra«. Også historisk synes marginaljordsproblematikken at fortone sig. Karl-Erik Frandsen begynder således lidt uventet sin artikel om »Marginaljord i 1600-tallet« med at afvise problemets relevans: »Begrebet marginaljord fandtes *ikke* i 1600-tallet, idet i princippet al jord i kulturlandskabet blev brugt af menneskene i den store husholdning, og de forskellige udnyttelsesformer dannede tilsammen et komplekst økologisk mønster.« Bent Aaby understreger at heden ikke må opfattes som marginaljord (s. 49), og hvis jeg forstår indlæggene om oldtid og middelalder rigtigt, så gælder det også for disse ældre perioder at marginaljord ikke er en analytisk relevant kategori. Samfundenes evige drama har tværtimod været at holde sig inden for de grænser for vækst som til enhver tid sættes af en bæredygtig ressourcenyttelse med den forhåndenværende teknologi. Når dette ikke er lykkedes, har man været i vanskeligheder. Historien rummer adskillige eksempler på overskridelser af grænserne for vækst, med nutidens landbrug som måske det farligste af dem alle. Hvordan det skal ende står endnu hen i det uvisse.

Til slut det redaktionelle. Der er tre redaktører på bogen. Man må spørge sig hvad de har lavet. Der er ikke gjort noget for at harmonisere artiklernes layout. Nogle steder er der fodnoter, andre steder er der en litteraturliste efter artiklen, men ingen noter. Nogle steder er bog- og tidsskrifttitler med kursiv, andre steder med almindelig brødskrift. I Hans Skotte Møllers »Status og perspektiver for marginaljorder i dag – set fra et naturbevaringssynspunkt« findes en absurd henvisning til et »notat« om marginaljorder i nutidens landbrug, fremlagt af P.E. Stryg på et »symposium om marginaljorder i fortid, nutid og fremtid ved Odense Universitet 27-29 november 1991«. Redaktionen har ikke opdaget

at der er tale om en henvisning til Poul Erik Strygs artikel i den selvsamme bog de er i færd med at redigere. Der er masser af uklare henvisninger og en syndflod af banale småfejltagelser som at skrive Bent Aabys navn med Å i indholdsfortegnelsen. Desuden naturligtvis en del stavfejl. Der er ikke nogen samlet bibliografi, og der er hverken sag-, sted- eller navneregister hvilket alvorligt reducerer værkets brugbarhed, men det gør måske ikke så meget.

Thorhild Kjærgaard

Kolbjørn Skaare: Norges Mynthistorie. Mynter og utmyntning i 1000 år. Pengesedler i 300 år. Numismatikk i Norge. 2 bd. Oslo, Universitetsforlaget 1995. 349 + 276 s., NOK 398 pr. bind.

1995 stod i jubilæets tegn inden for den nordiske numismatik. Man kunne fejre 1000-året for de første kongedømmetninger i såvel Danmark, Sverige som Norge, og i alle tre lande markeredes begivenheden med en særudstilling og en bogudgivelse. I Norge fik jubilæumspublikationen karakter af en almen norsk mønthistorie, der ved samme lejlighed kunne markere 300-årsdagen for den første norske pengeseddeldstedelse. Forfatteren er norsk numismatiks »grand old man«, professor dr.philos. Kolbjørn Skaare, der i mere end 40 år har været tilknyttet Universitetets Myntkabinett i Oslo, i det meste af perioden som dets leder. Skaare stod således fagligt særdeles godt rustet til at påtage sig denne krævende opgave. Resultatet er blevet et tobindsværk på over 600 sider der må blive det naturlige udgangspunkt for studier af norsk mønthistorie i fremtiden. Værket er opdelt i et tekstbind og et katalogbind. Af disse må tekstbindet regnes for væsentligst. Heri gennemgår forfatteren levende og perspektivrigt Norges mønthistorie fra middelalderen til i dag. Tyngden ligger ikke overraskende i middelalderens århundreder (ca. 100 s.) hvor forfatterens hovedforskning har fundet sted, men også udmøntningerne i 1600- og 1700-tallets dansk-norske monarki (ca. 30 s.), pengeforholdene fra Norges frigørelse fra Danmark i 1814 og frem til landets endelige selvstændiggørelse i 1905 (ca. 25 sider) og norsk mønthistorie i det 20. årh. (ca. 30 sider) får ret fyldig behandling. Endelig gennemgås Norges 300-årige pengeseddelhistorie ligeledes på en kompetent og klar måde (30 sider). Ved siden af disse »klassiske« mønthistoriske fremstillinger giver forfatteren en række tematiske indfaldsvinkler til sit emne. Således indledes fremstillingen med et kort, men væsentligt afsnit om møntfund som historisk kildemateriale. Senere behandles ligeledes kortfattet middelalderens

ikke-monetære pengeformer – guld, sølv, jern, skindvarer mm, udviklingen i mønternes købekraft og falskmøntnerier. I et underholdende afsnit betragtes mønterne i et bredere kulturhistorisk perspektiv ud fra deres anvendelse i folketroen, og der gives en overskuelig oversigt over møntsamleriets historie fra de tidligste store privatsamlinger til nutidens mønthandel og foreningsvæsen. Som afslutning på fremstillingen trækker forfatteren nogle lange linjer i den norske mønthistorie der sætter mønterne i en mere almen historisk og økonomisk forståelsesramme. Fremstillingen er velillustreret og understøttet af et fyldigt noteapparat.

Værkets andet bind består hovedsagelig af et mønt- og pengeseddelkatalog, men hertil kommer en lang række kort og registre samt en grundig litteraturliste. I kataloget gives for første gang en fortløbende nummerering af alle norske mønttyper fra Olav Tryggvason (995-1000) til Harald V (1991-), i alt 832 numre. Hertil kommer et afsnit med norske pengesedler samt nødpengesedler fra Napoleonskrigene og 2. Verdenskrig. Kataloget udgør en overskuelig introduktion til det norske mønt- og pengeseddelmateriale, men set fra en snæver dansk mønthistorisk vinkel kan kataloget ikke erstatte Holger Hedes grundlæggende møntværk *Danmarks og Norges Mønter, 1541-1814-1977* (3. udgave 1978).

Afslutningsvis må det endnu en gang fastslås at *Norges mynthistorie* er en milepæl i norsk numismatik, et værk som kan anbefales til såvel numismatikere som øvrige historisk interesserede der ønsker at få en grundig og inspirerende gennemgang af dette mangesidede emne.

Keld Grønder-Hansen

Anna Tranberg og Harald Winge, red.: Kvinnekår i det gamle samfunn ca. 1500-1850. 2. utg. Norsk Lokalhistorisk Institutt, Oslo 1994. 191 s.

Norsk lokalhistorisk institutt har udgivet en lille rød bog med titlen »Kvinnekår i det gamle samfunn ca. 1500-1850«. De otte norske kvinder der har bidraget til bogen, mener at der er brug for at sætte lidt spotlight på det kvinnehistoriske perspektiv i det norske lokalhistoriske miljø. Og det er skam spændende og interessante artikler der er kommet ud af det. Liv Marthinsen behandler kvinders rolle i den generelle by- og slægtshistorie. Hun har taget stikprøver i de seneste ti års bygdebøger (sml. Harald Wings artikel i dette hefte; red. *anm.*). Hovedindtrykket her er at det især er beskrivelsen af almindelige kvinder og deres daglige arbejde der halter. Når der refereres til kvinder er der oftest enten tale

om generelle bemærkninger om at de passede hus og hjem, eller det er omtale af kvinder i usædvanlige situationer, fx i forbindelse med retssager. Anna Tranberg tager fat på gård- og slægtshistorier, og desværre viser det sig at her optræder kvinder primært som deres mænds koner. Endda også i bøger der er skrevet af kvinder. Ingeborg Fløystad og Hilde Sandvik tager sig i et par mindre, oversigtlige artikler af kvinderne i arbejdslivet, henholdsvis på landet og i byen. Og især Hilde Sandvik har et par overraskende små opdagelser. Fx at hovedparten af de arbejdsfolk der slæbte sten til bygningen af Akershus fæstning, var kvinder. Det var i 1644 – og der var ligeløn! Og en gennemgang af næringsrelaterede sager ved Christiania politiret 1750-1790 viser at kvinder ikke spillede nogen helt ubetydelig rolle i forbindelse med især den mindre handel. Spørgsmålet om kvinders umyndighed behandles naturligvis også – med den interessante pointe at kvinder i byerne trods alt havde større retslige handlemuligheder end kvinder på landet til trods for at de formelt var underlagt samme lovgivning. Sølvi Sogner har set på bondesamfundets gifte kvinder i demografisk perspektiv og mener at de forskelle der findes mellem kvinder i de forskellige agrare befolkningslag, er beskedne. Hun peger dog også på den iøjnefaldende forskel på bondekvindens og borgerkvindens første barselsseng. Hvor borgerkvinder i Moss meget sjældent kom for tidligt i barselsseng, fulgte de arbejdende bondestandens mønster. Mellem 1776 og 1814 fødte 20% af »arbejderbrudene« før ægteskabet, og ca. 44% blev mødre 0-7 måneder efter brylluppet. Et interessant mønster der utvivlsomt også ville kunne iagttages i danske lokalsamfund. Blandt andet kunne det være interessant at iagttage hvornår og under hvilke omstændigheder de før- og tidligtægteskabelige fødsler forsvinder. Hvis de da nogenside gør det...

Ståle Dyrvik peger på et måske lidt overset kvindehistorisk forskningsmateriale der ligger lige for næsen af os alle sammen: kirkebøger og folketællinger. Dem kan man trække næsten alt ud af: mortalitet, flyttevaner, giftermålsmønstre, husstandsstørrelser og husstandenes sammensætning. En interessant iagttagelse er at pgebørn i alderen 5-15 år synes at have haft en større dødelighed af sygdomme som fx kighoste og tuberkulose end drenge i samme aldersgruppe. Og det kan vel kun forklares ved at pigerne har været i dårligere foderstand og/eller fået ringere omsorg under sygdom?

Lisabet Risa behandler kvindegrupperes møde med samfund og øvrighed før 1850. Og her er der især grund til at fremhæve hendes opmærksomhed omkring kvinderne og de første religiøse bevægelser. Risa konstaterer at det er noget som vi ikke ved meget om. Fuldstændigt rigtigt – og det er absolut et emne, som også

dansk lokalhistorisk forskning måske burde se lidt på.

Afslutningsvis rummer bogen en nyttig lille oversigt over periodens kvinderelevante love og forordninger samt en lige så nyttig bibliografi.

Artiklerne i »Kvinnekår i det gamle samfund 1500-1850« er hver for sig ganske udmærkede. Men hvorfor egentlig lave et særligt skrift om kvinder i lokalhistorien? Er det virkelig stadig nødvendigt at behandle kvindehistorie på denne måde? At trække kvinder frem fra helheden som en speciel, samlet gruppe og pege dem ud for særligt interesserede? Jeg ville ønske at det ikke var det. Efterhånden *burde* det være gået op for alle at kvinder ikke er en ny opfindelse. At vi altid har været der og været en uundværlig del af det maskineri der holder både gården, lokalsamfundet og historien i gang.

Charlotte S.H. Jensen

Jørgen H. Barfod: Flådens fødsel (Marinehistorisk Selskabs skrifter 22).
Marinehistorisk Selskab/Gyldendal
1990. 232 s., 280 kr.

Jørgen H. Barfod: Christian 3.s flåde. Den danske flådes Historie, 1533-1588
(Marinehistorisk Selskabs skrifter 25).
Marinehistorisk Selskab/Gyldendal
1995. 298 s., 280 kr.

I 1990 udkom *Flådens fødsel*, det første af ni bind der udgives på initiativ af Marinehistorisk Selskab, og som skal skildre orlogslådens historie. Det efterfulgtes i 1995 af det andet bind omhandlernde perioden 1533-1588. Begge bind er valgt disponeret i kapitler der kronologisk fører læseren fra ledingsordningerne og Erik af Pommerns regeringstid over Grevens Fejde til Østersøherredømmets etablering under Frederik 2. En disponering der synes påvirket dels af tidligere marinehistorisk forskning, dels af de kronologisk ordnede kildeudgivelser, som Kancelliets Brevbøger, der citeres flittigt i det andet bind.

Med valg af titel til det første bind – *Flådens fødsel* – er anlagt en tilbageskuende synsvinkel på emnet. Opgaven er åbenbart at søge oprindelsen til den danske orlogslåde forstået som »en kongelig flåde af orlogsskibe i Danmark«. En oprindelse der af gode grunde kun kan søges besvaret i det bevarede kildemateriale. Opgaven er således vanskelig, og det viser sig snart at den fordrer såvel begrebsmæssig stringens som en nærmere diskussion af de taktiske og strategiske aspekter af den middelalderlige søkrigsførelse. Øjensynlig skal vi forbi midten af 1400-årene (s. 41 og 47) før vi i samtidens kilder finder omtale af deciderede orlogsskibe, eller rette-

re: enten skibe der laves om til orlogsskibe eller skibe der er bygget som orlogsskibe. Den aførende sammenhæng mellem orlogsskibenes udformning og brug i søkrigsførelsen gøres ikke til genstand for en større, selvstændig behandling, men i forbifarten får læseren flere steder oplysninger der lader ane at ildkraften var af underordnet betydning, og at middelalderens søslag især bestod i entring af modstanderens skibe, ligesom det i en billedtekst (s. 55) anføres: »... Man ser hvorledes de to kogger går tæt på hinanden for at kunne anvende de samme våben, der anvendes til lands.«

Derimod er forfatteren mere opmærksom på det i datiden almindelige princip »at efter gammel sædvane« stillede bisper, lensmænd og borgerne i de større købstæder med mandskab og/eller udrustede skibe til kongens flåde. Følgelig bliver antallet af orlogsskibe bygget for kongelig regning til brug for søkrig næppe meget mere end en god håndfuld, måske bortset fra Erik af Pommerns flåde som han for størstepartens vedkommende tog med sig i 1439 til sit eksil på Gotland. Først i det 16. århundrede tillader kilderne at fastslå at der var opbygget en kongelig flåde som bestod af andet og mere end beslaglagte og udskrevne skibe samt ganske få orlogsskibe (skibe byggede til orlog – som det siges i 1507).

Desværre er skibsnavnene, som omhyggeligt noteres af forfatteren og søges anvendt i argumentationen for orlogslådens størrelse, ikke til megen hjælp. Dels er mange typebetegnelser i singularis, som for eksempel under kong Hans' regeringstid hvor bardsen, holken, kravellen, krejeren og snekken nævnes, hvilket nærmere kunne antyde at der var få skibe at holde rede på; dels antyder navne som (s. 201 ff.) Axels kravel, Claus Reffs skib, Ejler Bryskes skib, Eskil Gøyes skib, etc. at det kan være indforskrevne skibe (s. 201 ff.). Bevæbningen der kunne være et vink om deciderede orlogsskibe, har heller ikke megen bevismagt, for som forfatteren meget rigtigt bemærker, så omtales den sjældent, og tilmed var større handelsskibe ofte bevæbnede af hensyn til faren for kapere og regulært søroveri. Bemandingen der kunne være kendetegnende for en kongelig orlogslåde: den faste stok, hører en senere tid til, og vi møder da også kun udskrevet mandskab, tilmed af til tider tvivlsom kvalitet (s. 111).

Forsøg på at definere de enkelte skibstyper møder også vanskeligheder, hvilket bogens forfatter ikke skal lastes for. Tværtimod er det velgørende at se hvorledes en portugisisk skibsbygger fra 1400-årene oplyser at på den tid var den portugisiske karak, den spanske nave og den germanske holk meget ens skibe. I øvrigt kan der omkring skibstype-problematikken henvises til Ole Mortensøns bog om Renæssancens søfart, hvori han vover sig ud på samme svære galej....

Paradoksalt nok kan man derfor påstå at forfatteren burde konkludere at der ikke eksisterede nogen kongelig dansk orlogsflåde af nævneværdig betydning før i det 16. århundrede, men at danske konger siden dronning Margrethes reformering af ledingsvæsenet i 1396 kunne mønstre op til 60 skibe til rigets forsvar. Det var øjensynlig op til den enkelte regent om man skulle have en håndfuld »kongeskibe« liggende for anker ved Holmen i København, hvad enten det nu var til militære eller repræsentative formål.

»Flådens fødsel« er ikke nogen dårlig bog, men den valgte indfaldsvinkel gør den omhyggelige gennemgang af kilderne til flådens historie mindre perspektivrig end nødvendigt. En indledende begrebsdiskussion ville have kunnet afsløre projektets manglende bæreevne og i stedet givet plads til en bredere skildring af søkrigsførelsen i nordisk middelalder. Forfatteren er blandt dem der har den fornødne viden til at give en sådan skildring.

På lignende måde præges det andet bind, »Christian 3.s flåde«, af den kronologiske gennemgang på bekostning af en mere tematisk struktureret fremstilling. Flere steder anes ellers andre, mere spændende indfaldsvinkler til stoffet. Det gælder bl.a. omkring skibsbygning og bevæbning, lov og ret samt flådens organisation og kommandoformer. Det er nu heller ikke fordi der prætenderes en egentlig tese, i forordet anfører forfatteren nøgternt at formålet først og fremmest har været at fortsætte studiet af denne periode af flådens historie der hidtil har været spredt og sparsomt belyst. På de givne præmisser en velovervejede målsætning som taktet være forfatterens indsats og store viden fuldt ud bliver indfriet. Det kan så for senere forskning blive en opgave på baggrund af dette værk bl.a. at søge en mere præcis karakteristik af sammenhængen mellem ændringer i orlogsflådens sammensætning og i dens politiske betydning. Man erindrer sig i den forbindelse også Frede P. Jensens afhandling i *Historisk Tidsskrift* (1993) hvor det omfattende moderniseringsprogram for flåden under Frederik 2. sættes ind i en sikkerhedspolitisk sammenhæng.

Begge bøgernes udstyr, herunder den gedigne indbinding og de mange fine illustrationer såvel som de afsluttende registre samt fortegnelser over kilder og litteratur, gør bøgerne behagelige at arbejde med. I øvrigt har Asger Barfod i sin karakteristiske strøg tegnet en række sø- og landkort til de to bind. En pudsig detalje der måske skyldes forlagsredaktionen, ses i det andet binds sagregister hvor »skibsartikler« benyttes i såvel datidens betydning af retsregler for flåden som den mere nutidige betydning – vel at mærke uden skelnen. Noget overraskende betegner forfatteren det (s. 268 f.) som en ejendommeligt sag at datidens orlogsskibe udrustedes

med malede skjolde – en ting der dog ikke var ualmindelig og kendes fra tidens afbildninger. Specielt for 1560'erne kan nævnes skibspræsten Sweder Hoyers epitafium i Sct. Jacobi kirke i Lübeck der viser denne form for heraldisk udsmykning på såvel skanseklædning som mærsekurve. Sammenfattende må det dog betragtes som særdeles værdifuldt at det store kildemateriale, såvel trykt som utrykt, er trawlet igennem og tilgængeliggjort på smukkeste vis af en så kyndig marinehistoriker. Det har resulteret i to bøger der kan danne et solidt udgangspunkt for den videre forskning i periodens flådevæsen.

Tommy P. Christensen

Ole Mortensøn: Renæssancens fartøjer – sejlads og søfart i Danmark 1550-1650. Meddelelser fra Langelands Museum. Langelands Museum 1995. 285 s., 185 kr.

At dømme efter denne bogs forord må der nu sidde en lettet mand på Strynø. I forordet udtrykker forfatteren nemlig håbet om *at studiet kan være et bevis på, at forskning trods tendenser til centralisering og styring stadig overlever i de små forskningsinstitutioner repræsenteret bl.a. ved museerne i provinsen*. Og bevis har han leveret, tilmed i stort format, indbundet og stateligt udstyret. Ole Mortensøns studie er rigt illustreret med gengivelser fra periodens stik, segl og malerier, til dels i farve, trykt på godt papir og suppleret med talrige nyttegninger i samme stil som kendes fra museets publicering af Sandhagen der da også nævnes i bogens forord.

Værkets 285 sider er disponeret med ca. 30 sider til indledning og introduktion; omkring 100 sider til en tredelt behandling af emnet renæssancens fartøjer hvor først den tilgængelige viden om de nordeuropæiske fartøjstyper og -betegnelser tages op, dernæst kilderne til periodens danske fartøjstyper og som det tredje en gennemgang af »Renæssancens fartøjer i Danmark« (s. 81-128). Herefter følger fem tematisk prægede kapitler omhandlende koffardifart, søfartens organisation, sejlads og søulykker, sejlads og rederi samt de søfarende og livet til søs. Afsluttende bringes en konklusion samt engelsk sammenfatning, maritime ordforklaringer, noter, litteraturliste, kildefortegnelse, person- og stedregister.

Det er således en ordentlig mundfuld forfatteren har taget sig på, og selv om renæssancens søfart har været blandt de emner Langelands Museum har beskæftiget sig med gennem en årrække, så fornemmer man at der ikke har været tid og kræfter til at gå lige så dybt med den sidste del af bogen der følgelig fremstår me-

re oversigtspræget. Dette være dog sagt uden på nogen måde at underkende værdien af den tiltrængte oversigt. I faglitteraturen har periodens handel og søfart nemlig stået noget i skyggen af de tilsvarende aktiviteter i vikingetid, middelalder og den florissante handels tidsalder.

Værkets tyngde er lagt på fartøjstypologien, og det er forfatterens påstand at renæssancens søfart var i høj grad professionaliseret, at fartøjstyperne var tilsvarende differentierede og at datidens søkyndige følgelig også kendte og benyttede bestemte betegnelser for de mange forskellige fartøjstyper. Ole Mortensøn gennemgår kyndigt samtidens billedmateriale og viser hvorledes ikonografisk kildekritik kan hjælpe med at skille færene fra bukkene, ligesom vrang fundet ved undervandsarkæologi og skibsmodelerne også får deres omtale.

Tilsvarende gives en god indføring i de mange faktorer der kan have haft indflydelse på fartøjernes udvikling: klink- eller kravelbygning, sejltyper, modefænomener, dæk, dybgang, rigning, sejlføring, drægtighed osv. Forfatteren får præciseret betydningen af begreberne borger-skibe, koffardiskibe og orlogsskibe, forskellen mellem skib og skude, funktionsfælleskabet for krejeren og büssen, at båden er kendetegnet ved sin ringe størrelse, hvorimod færge var samlebetegnelse uden udsagnskraft om størrelsen. Bojert, smakke, fløjte og kat bestemmes som nederlandske typer, og jagt, pinke, bark, fyrblase og klinkert rubriceres som specialfartøjer.

Næsten hvert eneste oplag har flere illustrative eksempler på de omtalte typer, men alligevel er det svært stof for den læser der ikke er sejlskibskyndig, og nærværende anmelder må indrømme at han flere steder følte sig forvirret på et højere plan. Tilbage står dog at den tyske etnolog Wolfgang Rudolphs fasedeling af søfartskulturen i Østersøregionen sammenholdt med studier i søfartens organisation og fordeling på lokal, regional, national, multinational og kontinental fart giver et glimrende grundlag for en kompliceret fartøjstypologi. Ole Mortensøn fremlægger på denne baggrund tredelingen skude, købmandsfart, kompagnifart som et bud på en organisationsmodel til forståelse af renæssancens danske søfart. Skib, skude, krejer og båd er på lignende vis hans bud på de fremherskende fartøjstyper i perioden 1550-1650.

Det mest vidtrækkende perspektiv i denne sammenhæng er dog likvideringen af den sejlviede bondesøfart, en hybrid skabt – fortrinsvis af etnologer – gennem studier af forrige århundredes landbosamfund. Herom siger Mortensøn (s. 251): *Kildernes vidnesbyrd om skude, skude, at der såvel i by som på land eksisterede en befolkningsgruppe, der havde sin indkomst fra sejlad. Den ofte anførte betegnelse bondesøfart er helt misvisende, for de søfarende var bestemt ikke bønder. Antagelsen af sejlad som noget der*

kom oven i det vigtigste – jordejendom og landbrug – holder ikke stik. Skude, skude, at der såvel i by som på land eksisterede en befolkningsgruppe, der havde sin indkomst fra sejlad. Den ofte anførte betegnelse bondesøfart er helt misvisende, for de søfarende var bestemt ikke bønder. Antagelsen af sejlad som noget der

Der skal således ikke herske tvivl om at forfatteren har leveret et vægtigt forskningsbidrag der i mange år fremover vil blive uomgængeligt hvis man ønsker at beskæftige sig med periodens søfart og fartøjstyper.

Værkets omfattende litteraturliste indledes desværre ikke med en kommentar der kan vejlede læseren omkring hvilke titler der er medtaget. Det bliver dog ret hurtigt klart, at en betydelig del af den benyttede og/eller omtalte litteratur *ikke* kan genfindes i listen. Ser man for eksempel på indledningen, anføres både Jørgen H. Barfoeds [læs: Barfods] *Danmark-Norges Handelsflåde 1650-1700* fra 1967 (s. 10) og Anders Monrad Møllers *Fra galiot [læs: galeoth] til galease* fra 1981 (s. 11) i hovedteksten, men kun førstnævnte i litteraturlisten. I noterne til indledningen refereres bl.a. til Hasslöffs *Sømand, fisker, skib og værft. Introduktion til maritim etnologi* (1970), Helge Søgårds artikel »Glasmalerier fra Renæssancen« (1941) og *Danske Kalkmalerier 1536-1700*, red. Eva Louise Lille [læs: Lillie] (u.å.?), men kun Hasslöffs arbejde ses i litteraturlisten. Antagelig er litteraturlisten tænkt og udformet som en selektiv liste over bøger og artikler omhandlende renæssancens fartøjer, sejlad og søfart. I givet fald kunne det så være interessant at kende udskillelseskriterierne, idet der savnes titler som for eksempel R. Morton Nances »The Ship of the Renaissance« (*Mariners Mirror* 41, 1955) og Jan Gletes artikler i *Forum Navale* fra 1976 og 1977 om svenske orlogsfartøjer 1521-1560 hvor også periodens skibstyper bliver gennemgået. Disse forglemmelser og en del fejl der i vid udstrækning kunne være fanget i korrekturen, må dog ikke overskygge værket faglige kvaliteter. Det faglige indhold og fokuseringen på søfartens indgribende betydning i periodens samfundsliv er sømærker renæssanceforskningen må navigere efter i de kommende år.

Tommy P. Christensen

Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen: Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809. Landbohistorisk Selskab 1994. 179 s.

Bent Jørgensen: Elsmark-dagbogen 1748-1835. Landbohistorisk Selskab 1993. 70 s.

Der er i de seneste årtier gjort en stor indsats for tilgængeliggørelse af ældre tiders bondebøger. Traditionelt er disse bøger blevet betegnet som dagbøger, men dette udtryk er misvisende. For

det første har kun få bønder – som den navnkundige Christen Andersen i Nørre Tulstrup – gjort notater stort set hver eneste dag. For det andet giver ordet associationer om at betro sig privat, men der forekommer stort set ikke notater af denne art i bondebøger fra tiden før industrialiseringen. Bjørn Poulsen foreslår derfor at man i stedet anvender det rummelige begreb »optegnelsesbøger«. De senest udgivne tre bondebøger viser da også en betydelig spændvidde inden for genren.

Fladsten-bogen der blev til på en storgård ved Åbenrå, indeholder optegnelser af seks gårdfæstere fra perioden 1592-1788. Alle seks har skrevet om vigtige familiebegivenheder – nogle af dem har endda gengivet den prædiken der blev holdt ved deres trolovelse –, men de to første har endvidere gjort notater om forskellige husråd, store ildebrande i Sønderborg og Åbenrå samt – vigtigst af alt – gårdens udlån. Bjørn Poulsen har analyseret lånene i bogen *Bondens penge* (1990), og han har bl.a. påvist at faderen, der levede i en højkonjunkturperiode, havde en væsentlig større aktionsradius end sønnen. Begge var omhyggelige med at kræve renter, men de måtte undertiden stille sig tilfreds med at få betaling i form af får, gæs eller smør. Og i slutningen af 1650'erne finder vi flere steder bemærkningen: »Der fick Jeg Enttet«; Karl Gustav-kriegen havde sat sine spor!

Mens Fladsten-bogen kun giver få oplysninger om landbruget, indeholder Anders Pedersens optegnelsesbog 1740-1809 et væld af informationer om tidspunkter for såning og høst og om høstudbytter på gården i Ørsted nord for Vojens. Ligeledes vrimler bogen med oplysninger om priser på korn og smør – med Bjørn Poulsens ord »et typisk udtryk for det rationelle i 1700-tallet«. Der står ikke så meget om køberne, men det fremgår dog at Anders Pedersen havde mange strenge at spille på. F.eks. solgte han i 1751 korn i Tønder og i Emmerlev sogn, i 1784 korn i Christiansfeld og Flensborg samt smør i Flensborg, i 1785 korn i Haderslev samt smør i Åbenrå, Haderslev og Ørsted og endelig i 1790 korn i Haderslev, Ribe og Åbenrå. Anders Pedersen gør meget ud af de byrder som statsmagten pålagde landbefolkningen i form af ekstraskatter, ægter og leverancer af magasinkorn. Men den sønderjyske befolkning kunne også drage nytte af det offentlige forbrug; i 1792 holdt 22.000 soldater en 14 dage lang mønstring nær ved Ørsted, og »Mange her omkring fortiente mange penge med at udsælge øll, smørbrød, pandkage, fløde, melk og andre ting«.

Som så mange andre bondeskribenter fra den førindustrielle periode hævdede Anders Pedersen sig over gennemsnittet blandt almuen; han opnåede både at blive skattelægger, lægdsmand, sandemand og tolvmænd. Optegnelsesbogen vidner også om et stort udsyn. Således finder vi

mange kommentarer til krige ude omkring i Europa. Det gælder bl.a. for 1762, hvor »den høyeste Gud for at frelse vort land, lod kongen af Mosckau ved en hastig død overfaldes«. Også nogle af de markante begivenheder i København får et par ord med på vejen. Ved meddelelsen om branden på Christiansborg i 1794 udbrød den økonomisk bevidste gårdmand således: »Samme bygning havde kostet 40 tdr. guld«.

Mens Fladsten- og Ørsted-bøgerne er bevaret i original, foreligger Peder Thomsen senior og Peder Thomsen juniors bog fra Elsmark på Nordals (1748-1835) kun i en forkortet afskrift fra 1858. Disse overleveringsforhold giver selvfølgelig anledning til særlige metodiske problemer, og Bent Jørgensen kan da også påvise at afskrivningen – en folkemindedeinteresseret teolog – har foretaget visse ændringer i den oprindelige tekst, men han mener dog at det allermeste »må karakteriseres som en udmærket, sprogligt loyal gengivelse af originalen«. Således er der en meget tydelig forskel mellem faderens dialektprægede skrivestil og sønnens rigssprogsprægede udtryksform. Elsmark-bogen indeholder en del oplysninger om arbejdslivet (bl.a. om kurvebinding og om hjemtagning og videresalg af udviste træer) samt om høstresultater og vejrlig. Men det der sætter stærkest præg på bogen, er de mange skildringer af mord, selvmord, henrettelser, kirkeran, krybskytteri og skibsforslis; man kan forestille sig at disse emner har været genstand for masser af sladder i landsbyen. Der bliver dog også plads til nogle bemærkninger om den politiske udvikling i ind- og udland. Således lyder der også i denne bog en tak til »den frome Gud« for at have gjort sit til at bringe zaren »saa hastig af Dage«. Og under året 1772 får læseren at vide at »Struelse og Dronningen levede i et Elendige Horeri med hverandre«.

Alle tre optegnelsesbøger er forsynet med introduktion, ordforklaring og sted- og navneregistre. Ordforklaringerne indeholder mange nyttige oplysninger, men listen for Fladsten-bogen forekommer noget utilstrækkelig hvad angår de ældste notater om økonomiske forhold der er skrevet på nedertysk. Indledningsafsnittene er meget forskellige. Dette hænger selvfølgelig sammen med bøgernes forskellige karakter, men det afspejler også udgivernes faglige baggrund. Sprogforskeren Bent Jørgensen giver således en meget fin sproglig analyse af Elsmark-bogen, hvorimod han er yderst karrig med oplysninger om gården og landsbyen. Til gengæld leverer Inger Biehl Hansen, der er assistent ved Landsarkivet i Aabenraa, en fyldig personal- og lokalhistorisk baggrundsorientering om Ørsted-bogen.

Jørgen Mikkelsen

Arne Gammelgaard: Adel og almue (Fra Hammel-kanten 5). Akka-Hammel 1995. 147 s., 149 kr.

Adel og almue er vel nærmest at betegne som en godsmonografi. Arne Gammelgaard har sat det som sit mål at beskrive grevskabet Friisenborgs og Hammelegnens historie i perioden ca. 1600-1815 i sammenhæng med det øvrige Danmarks historie, hvilket må siges at være prisværdigt, idet mange lokalhistoriske arbejder ofte er for snævre i deres synsvinkel. Dette betyder at læseren tit ikke har en chance for at se hvorledes det beskrevne område enten adskiller sig fra eller passer ind i mønstret for andre lokalområder.

Bogen lægger ud med at beskrive grundlaget for det senere grevskabs tilblivelse i form af Parsbergernes godssamlinger i Østjylland i 1500- og 1600-tallet. Herefter følger vi Friislægtens overtagelse af Parsbergernes ejendom, og slægten følges op til ca. 1815 hvor en tidligere udkommet bog af samme forfatter, *Grever og godtfolk*, tager over. Efter beskrivelsen af disse godssamlinger og personerne bag dem følger afsnit om Friisenborgs skove, om forskellige små hovedgårde der senere indgik i grevskabet, om almuens liv i landsbyerne og om den lokale gejstlighed, retsforhold m.v.

Bogen beskriver både store og små begivenheder på Hammelegnen, og læseren fodres med al-lehånde oplysninger. Desværre ofte lidt ukritisk, idet forfatteren ikke synes at have prioriteret sit stof særlig godt. Alle oplysninger har skullet med uanset om de har relevans for sammenhængen eller ej. Dette »de forhåndenværende søms princip« betyder at bogen bliver noget ujævn i det lange løb.

Som motto for sit arbejde har forfatteren sat et citat af Erik Arup hvori der slås til lyd for at det er selve datidens menneskers historie vi skal høre, ikke historikerens udlægning af den. Historien skal så at sige tale for sig selv: *Historien er et mægtigt kor af alle disse røster. Det er dem, vi skal høre, ikke den enkelte historikers skarpe stemme* (s. 5). Desværre formår Arne Gammelgaard ikke at leve op til denne noget metafysiske ambition. På intet tidspunkt får læseren fornemmelsen af at høre folkets egen røst – end ikke historikerens skarpe stemme bliver han benådet med – tværtimod overdøver Gammelgaards egne insisterende påstande ethvert tilløb til historiske »ud af kroppen«-oplevelser.

Gammelgaard har kort og godt villet for meget. Da bogens rammer yderligere har været ret snævre, betyder det at han ofte lancerer større problemstillinger end han kan følge til dørs. De afsluttes blot med en i luften frit svævende påstand. Dette sker mest tydeligt i det lille afsnit »Fra statisk til dynamisk livsform« hvis titel unægteligt lyder lovende, men hvis indhold

blot omfatter et antal udokumenterede påstande der afsluttes med en lige så udokumenteret bemærkning om at landbruget fra at være en livsform blev til et erhverv i midten af 1800-tallet. Påstanden er ikke belagt med skyggen af argumentation, og i øvrigt mener jeg den er forkert. Landbruget er den dag i dag stadig en livsform.

Den største anke jeg har mod bogen er imidlertid dens mangel på en logisk, struktureret opbygning (der er således ingen slutning!) samt det til tider direkte uforståelige sprog krydret med en del faktuelle fejl. Sproget har almindeligvis karakter af talesprog, og der skiftes mellem datidsform og nutidsform i en grad så en dansklærer ville rive sig i håret. Det er i sig selv irriterende, men ender med også at blive meningsforstyrrende.

Som eksempler på uforståeligt sprog kan anføres følgende kryptiske sætninger: *Mennesker i oldtid og middelalder var anonyme* (s. 91). Gammelgaard mener selvfølgelig at den tids mennesker forekommer anonyme for os i det 20. århundrede, men det er ikke det der står. På s. 85 skriver han om Laurits Friis at han i 1584 overtog Lyngballegård, *men det er endnu halvandet hundrede år og en halv snes ejere for tidligt, at den mands slægt skal forblive ejer af Lyngballegård*. Sætningen mangler mildest talt enhver form for syntaks og bliver kun forståelig når man senere finder ud af at Friis-slægten ca. 150 år senere overtog den nævnte hovedgård. Den slags irriterende sproglige fejl er der læsesvis af i bogen, og de efterlader én med en fornemmelse af at der ikke er blevet læst »meningskorrektur« på denne udgivelse. En udlugning af det sproglige ukrudt ville have højnet bogens standard betydeligt. Til gengæld er der ingen stave- eller slåfejl, hvilket er ganske usædvanligt i vore dage.

Som nævnt optræder der også faktuelle fejl, som når Gammelgård på s. 130 fortæller at de adelige birker havde direkte appelret til Højesteret. Det gjaldt rigtignok for et grevskabs birk, men ikke for eksempelvis et adeligt birk under et stamhus. Ligeledes mener forfatteren åbenbart at der fandtes en matrikel såvel i 1683 som 1688 (s. 89), mens der i virkeligheden blot er tale om forarbejderne (markbøger og modelbøger) henholdsvis det endelige resultat (matriklen). På s. 93 skriver han at folketællingen i 1769 ikke var en rigtig folketælling, på s. 97 at husmænd ikke kunne eje jord og på s. 101 at Frederik IV foruden at have en dronning også var gift til højre og venstre hånd! Det var dronningen han var gift med til højre hånd.

Den katolske kirke som jordejende institution i middelalderen har Gammelgaard heller ikke styr på, idet han på s. 84 hævder at en kannik i Århus stift ejede jord i Lading sogn. Han roder sig derfor også ind i et problem når han senere

skal forklare at denne jord efter den pågældende kanniks død stadig er i kirkens eje. Forklaringen er selvfølgelig den at kanniker bestemt ikke ejede fast ejendom, heller ikke i Lading sogn. Det var derimod kirken som institution der ejede jorden, hvorefter den udlagdes som et præbende til en kannik eller anden gejstlig der skulle administrere godset. Efter præbendehaverens død overtog kirken atter administrationen indtil en ny gejstlig fik overdraget præbendet.

Gammelgaards afgørende problem er dog at han ikke formår at levendegøre almindelige menneskers liv, hvilket primært skyldes hans brug af kildematerialet. Han lader sig nemlig i meget høj grad styre af de oplysninger han kan finde i kirkebøger og folketællinger, hvorimod andre kildegrupper stort set ikke er blevet benyttet. Dette betyder at skildringerne af folks liv og død bliver totalt domineret af personalhistoriske oplysninger om barsler, bryllupper, begravelser og lignende, hvilket intet fortæller om menneskenes egentlige tilværelse. Befolkningen på Hammelegnen får aldrig liv, selvstændigt kød og blod, men forbliver stereotype almuefigurer. Oven i købet interesserer Gammelgaard sig udelukkende for de exceptionelle skæbner – tyve og mordere f.eks. – mens ordinære menneskers daglige liv ikke ofres én linie.

Efter endt læsning af *Adel og almue* står læseren tilbage med en tom smag i munden og et indtryk af en meget ufuldstændig bog der mest af alt virker som en kladde. Sproget er generelt dårligt og uigennemtænkt, strukturen er mangelfuld og forfatterens ambitioner om danmarkshistoriske komparationer overstiger hans reelle kunnen. Resultatet bliver derfor en overfladisk beskrivelse der rask væk skøjter hen over væsentlige temaer for i stedet at opremse talrige personalhistoriske data uden almen interesse. Forfatteren kommer aldrig ind under huden på menneskene og deres tilværelse på grevskabet Friisenborg. Arne Gammelgaard har efter alt at dømme forsøgt at skrive en folkelig bog om menneskenes vilkår på Friisenborg grevskab, men resultatet svarer desværre ikke til de forventninger man med god ret kunne nære efter det lovende forord. Jeg mener ikke at bogen kan kaldes folkelig. Den er i virkeligheden hverken fugl eller fisk.

Spørgsmålet er da blot om denne bog vil tilfredsstille de lokalhistorisk interesserede på Hammelkanten? Jeg ved det ikke, men jeg har svært ved at tro det.

Peter Henningsen

Holger Rasmussen: Fra sengehalv til silkelagen. Skippershoved 1994. 99 s., 188 kr.

Når man påbegynder læsningen af Holger Rasmussens fine lille bog om senge og sengekulturen i gamle dages Danmark, kommer man uvægerlig til at tænke tilbage på det gamle »slagsmål« mellem den tyske professor Dietrich Schäfer og den danske historiker Troels-Lund der udspillede sig fra 1888 og nogle år fremover. Schäfer havde i et skrift fra 1888: *Das eigentliche Arbeitsgebiet der Geschichte*, kastet sig over Troels-Lunds nye storværk, *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*. Schäfer fandt det direkte forkasteligt, ja nærmest skammeligt, at en historiker kunne finde på at skrive et værk »om menneskenes dagligdags vaner og brug .... ikke de åndelige og sædelige rørelser, men tilfredsstillelsesformerne for alle de lavere fornødenheder, der har hjemme i det menneskelige væsens dyriske del .... at udforske hverdagslivet indtil dets småligste enkeltheder. Ikke mindre end et helt bind er viet alene til bøndernes og borgernes boliger, og forfatteren fortæller i selvbehagelig bredde hvorledes bord og stol, skab og seng, krukke og potte har opført sig.« Nej, efter professorens mening var historiens egentlige områder alene den politiske og militære historie, thi »statens væsen er magt, politik den kunst at bevare den«. Denne tyske professors »grausame Salbe« virker helt rørende i sin preussiske tidsbegrænsede, ligesom den sætter Troels-Lunds banebrydende rolle i såvel dansk som europæisk kulturhistorisk forskning i skarpt relief.

Holger Rasmussens bog er et smukt led i denne stolte danske tradition. Sine blot knap hundrede sider til trods giver den en imponerende gennemgang af sengens historie i Danmark, sagligt velfunderet som alt hvad Holger Rasmussen beskæftiger sig med, men tillige fantastisk velskrevet og mange steder virkelig underholdende. Forfatteren bygger sin tekst op omkring en mængde citater fra dette århundredes store kulturhistorikere, H.P. Hansen, H.F. Feilberg, Evald Tang Kristensen og Bernhard Olsen, der nåede at samle en enorm mængde af spændende oplysninger fra alle dele af landet inden det var for sent, men der er også flere meget velvalgte uddrag af litterære værker der på forskellig vis demonstrerer brugen af sengene, bl.a. et længere uddrag af *En dansk Students Eventyr* og (morsomt af alt) Johs. V. Jensens *Syssoverne*. Som Holger Rasmussen så rigtigt skriver: vi ved en frygtelig masse om sengene og deres udstyr af lagener, madrasser, puder og dyner, men vi har stort set ingen kilder til sengens brug. Her træder digterne til, men desværre erklærer Holger Rasmussen det i samme åndedrag for uden for sin intention at skrive de mere

sanselige kapitler af sengens kulturhistorie: »da jeg hverken har Crébillons eller Maupassants pen, må jeg holde mig til den mere faktuelle side af emnet og lade digterne om den mere sanselige, som de gør så langt bedre.«

Man skal altså ikke vente i denne bog at finde nogen form for erotiske historier, ingen forelæser, ingen pikante rokokosovekammerscener eller lignende. Det er i og for sig lidt synd. Man behøver jo ikke at forfalde til pornografiens sprøgbrug for at antyde en så væsentlig del af sengens brug, og fraværet af denne side af emnet giver bogen en svag duft af lavendel og antikveret ærbarhed hele vejen igennem. Som et eksempel på kildemulighederne inden for sengens mere intime kulturhistorie husker anmelderen Struensee-sagens omfattende anklageskrift hvor dronning Sophie Amalies kammerpiger i detaljer over for undersøgelseskommissionen beskrev hvordan de forefandt dronningens seng og sengeklæder om morgenen efter grevens naturlige besøg. Det hører vel i grunden også med til sengens Danmarkshistorie. Eller hvad?

Til gengæld er denne bog utrolig rig på de mere faktuelle ting omkring sengen, om halm og lyng som underlag, om mus og krybdyr i halmen, om de enorme mængder af puder og dyner i ældre tids danske senge (et fænomen som bedst iagttages gennem udenlandske besøgendes overraskede kommentarer), om de forskellige måder at udstoppe dyner og puder (dunhammer er det bedste, thi en dunhammerpude er god mod hovedværk; derimod er hønsefjer ikke så godt, thi i en sådan seng kan man ikke dø i fred, men bregnemadrasser er gode mod kirtelsyge, etc.). Man bliver klog af denne bog der beskriver så mange dagligdags ting som man ikke sådan går og tænker på til daglig. Anmelderens mange forskellige sengeerindringer fra et langt liv vældede frem under læsningen, men dem skal læserne nok blive forskånet for ved denne lejlighed!

Af interesse for folk i undervisningsbranchen må det være at Holger Rasmussen gengiver en række skifter såvel fra adel som fra borgere. De er særdeles velegnede til at give et blik ind i rige som i fattige hjem i gamle dages Danmark. Til sidst skal de mange fine sort-hvide fotografier fremhæves. I denne bog er man gudskelov ikke faldet for tidens modelune: så mange og så farverige fotografier som muligt. Billedvalget fremhæver i høj grad teksten, og hvert eneste billede er valgt med omhu.

Hans Bjørn

Keld Dalsgaard Larsen og Kurt Balle Jensen: Michael Drewsen. Midtjysk Forlag 1994. 199 s., 198 kr.

Keld Dalsgaard Larsen og Kurt Balle Jensen: Silkeborgs rødde. Fortællinger og billeder fra Smedebakken og det gamle Silkeborg. Midtjysk Forlag 1992. 142 s., 148 kr.

Norge, Sverige og Finland er af de fleste kendt som nogle af verdens førende papirproducenter, men kun de færreste ved at den første papirmaskine i Norden blev installeret i Danmark. Det skete i 1829 på Strandmøllen nord for København. Papirmøllens ejer hed Johan Christian Drewsen, og han fik to sønner, Christian og Michael.

Forfatterne Keld Dalsgaard Larsen og Kurt Balle Jensen har mindst to ting til fælles, nemlig interessen for Silkeborgs historie og glæden ved at fortælle en god historie. Begge er professionelle formidlere med en faglig baggrund som henholdsvis museumsinspektør og journalist. Det er derfor med en vis forventning man som læser kaster sig over de to bøger.

I forordet til bogen om Michael Drewsen skriver forfatterparret: »Vi har valgt at gøre det på vores ganske egne måde, og vi har ønsket at placere bogens hovedperson, Michael Drewsen, i hans samtidige virkelighed: son yngste søn i én af tidens betydningsfulde familier, som leder af én af landets største virksomheder, som aktiv deltager i en oprubstid politisk og erhvervs-mæssigt, og som pionér og nøgleperson i nybyggerbyen Silkeborg.« Hermed er scenen sat, hovedpersonen præsenteret og hovedlinjerne i afhandlingen udstukket.

Allerede i indledningen af det første kapitel anslås bogens noget højstemte fortælleform: »15. oktober lyder der et vræl i de indre gemakker i et stort hus lige nord for København. En nyfødt dreng udstøder sit første skrig, og indtager sin plads i denne verden.« Herfra føres læseren gennem den kronologisk opbyggede fortælling fra Strandmøllen til det mørke og vilde Midtjylland.

Den idylliske Strandmølle og den ydmyge jyske lokalitet er begge placerede ved vandløb, og det er ingen tilfældighed. Fra Furesøen løber Mølleåen gennem Lyngby og Dyrehaven mod Øresund, og gennem den skovrige Silkeborgegn løber den længere og mere vandførende Gudenå. Den fra Tyskland indvandrede familie Drewsens metier er papirfremstilling, og til den skal der bruges energi, og den henter de fra de to åer.

Bogen er bygget op omkring familiedynastiets opblomstring og opløsning. Man følger den energiske og initiativrige Michael Drewsens arbejde med at opbygge papirmøllen og de engelske maskiners besværlige transport op ad Gudenåen til

den nyopførte fabrik. Der berettes om den foretagsomme Drewsens opfindelser og patenter; om hans succesrige deltagelse i internationale udstillinger og om dristige engagementer i dampskibsfart og jernbane.

Her serveres et interessant kapitel af dansk teknologihistorie fra en spændende brydningsperiode. En klassisk beretning om en pionerindsats i Danmark med tysk udspring, dansk kapital og engelsk teknologi. Det er også en dramatisk fortælling om stridbare brødre, om magt og afmagt, om hverdag og fest, om kirke og skole samt om lokal og national politik. Et stykke personal- og lokalhistorie indhyllet i kongerøgtelse og indsvøbt i nationalhymner og Dannebrog.

Forfatterne har haft det svært. Det er ikke nemt at løse en bunden opgave som samtidig skal fungere som jubilæumsskrift. Det er let at forfalde til heroisering og perspektivforskydninger, og det kan være svært at finde den rette balance mellem forskning og formidling.

Bogen starter som nævnt med Drewsens fødsel og slutter med hans død i februar 1874: »Fabrikens skorstene røg og maskinerne arbejdede, men han havde ikke noget med det at gøre, og han var blevet ældet. Det var som om hans store krop faldt sammen, som kunne han ikke udfylde den mere. Hans ryg var bøjet, og hans ansigt havde fået et lidende udtryk.«

Nu kan sprog og stil altid diskuteres. De to citater fra henholdsvis bogens begyndelse og dens slutning er ikke specielt udvalgte skuestykker, men er med hensyn til både form og indhold repræsentative for bogens patos: fra det første skrig til det sidste suk! Sådanne virkemidler kan være velplacerede og til tider nødvendige for at løfte historien ud af det arkivalske støv, men de skal som alt andet krydderi bruges i afmålte mængder og med omtanke.

Afslutningsvis præsenterer forfatterne det anvendte kildemateriale som de har fundet frem efter lang og besværlig søgning. Der er benyttet arkivfunds i Rigsarkivet, i lokalhistoriske arkiver og virksomhedsarkiver. Man ser derfor frem til at blive delagtiggjort i det omfattende heuristiske arbejdes resultater: hvilke arkivfunds er udnyttet, hvor findes de og hvad indeholder de? Derfor er skuffelsen stor når man i stedet præsenteres for en noget rodet og stærkt selektiv bibliografi hvor monografier, tidsskriftartikler, årbøger, leksikale opslag og registraturer optræder side om side. En kort præsentation af kildematerialet havde gjort det muligt for fagfæller at kikke forfatterne i kortene og kunne have inspireret læg og lærd til fortsatte studier i byens, egens og papirfabrikkens historie. Det er en god skik, og den behøver ikke at kollideres med forfatternes udtrykte ønske om at fortælle en god historie.

Idé og inspiration til bogen om Drewsen kom måske allerede i forbindelse med arbejdet med

bogen om *Silkeborgs rødder* fra 1992. På trods af at forfatterne er de samme og historiens udgangspunkt fælles for de to bøger, er det en meget anderledes bog. Først og fremmest fordi den i hele sit anlæg er mere etnologisk orienteret. Den er baseret på erindringer, familiealbums, avisudklip og en række interviews med byens og Smedebakkens ældre beboere. Og man må antage – uden i øvrigt at have set Keld Dalsgaard Larsens upublicerede undersøgelse *De gamle længer i Silkeborg. En historisk-etnografisk undersøgelse* – at den har udgjort fundamentet for den byhistoriske fortælling. Forfatterne har valgt at kalde bogen for en samling fortællinger, og de gør en del ud af at understrege at der ikke er tale om en historiebog. Det synspunkt kan diskuteres, for det læserne præsenteres for, er trods alt et vigtigt aspekt af Silkeborgs historie. En beretning om Smedebakken og den unge bys første industri med tilhørende arbejderboliger. Ejendomme som Michael Drewsen lod opføre, og som i generationer husede papirfabrikkens arbejdere og deres familier. Også i denne bog har forfatterne valgt at gå kronologisk til værks. I tre afsnit føres læseren fra det middelalderlige Silkeborg Slot og etableringen af papirfabrikken over to verdenskrige helt frem til 1990'ernes moderne og selvbevidste provinsby.

Her virker den sproglige stil og form velvalgt. Her kommer de korte sætninger og afsnit til deres ret. De med rund hånd udstrøede citater virker godt sammen med de mere factsprægede kommentarer. Bogen er gennemillustret, og de enkelte billeder er forsynet med veldrejede tekster. Begge bøger udmærker sig desuden ved godt boghåndværk. Smuk og solid indbinding, god papirkvalitet – det manglede bare! – et læsevenligt layout og et velvalgt billedmateriale, heraf en del i farver. Der kan næppe herske tvivl om at den slags bøger sælger – og som forfatterne selv skriver, så går den gode fortælling aldrig af mode.

Frank Allan Rasmussen

Christian Jacobsen: Til lands, til vands og i luften... Transport og kommunikation på Viborgegnet (Viborg Leksikon 10). Viborg Stiftsmuseum 1995. 56 s., 98 kr.

I Viborg har man fået den gode ide at udgive et alternativ til de traditionelle byhistorier. Med deres ofte mastodontagtige omfang sælger de muligvis ganske godt, men læst bliver de formentlig ikke i så høj grad som man kunne ønske. I stedet eller som supplement har man derfor begyndt udgivelsen af et Viborg-leksikon, der i indtil videre ti bind fortæller om Viborgs og Viborgegnens historie.

I det sidst udkomne bind er det samfærdslen og kommunikationen der er blevet emnet, og selv om forfatteren, lokalhistorikeren Christian Jacobsen, gør sig nogle overvejelser om det umulige i at skille de to begreber, skilles de alligevel. Tydeligvis i fortsættelse af leksikontanken er bindet bygget op som otte artikler om vejtransport, skibsfart, jernbanerne, luftfart, kommunikation, postvæsenet, aviser og elektronisk kommunikation. Bortset fra kloakering og vand-, gas- og elektricitetsforsyning er det således hele infrastrukturen vi får beskrevet, idet dog et kapitel – eller bare et afsnit – om Viborgs bybusser og egnens kollektive nærtrafik med rutebiler ejendommeligt nok ikke er med. Heller ikke fribefordringsvæsenet og den såkaldte ægtkørsel er nævnt i noget videre omfang. Til gengæld får man altså et kapitel om aviser.

Disponeringen rummer ubestridelige fordele. Det er let for læseren at orientere sig og at slå op på de relevante sider for dér at få en knap, men indholdsrig beskrivelse af det ønskede emne. Bagsiden er imidlertid at man taber årsagsforklaringerne og det dynamiske udviklingsforløb på gulvet. Således ville det have været fordelagtigt at have betragtet vejudviklingen sammen med udviklingen af postvæsenet på egnen. Så havde forfatteren ikke behøvet at undre sig så meget over at centraladministrationen stort set ikke beskæftigede sig med vejforhold ved Viborg før omkring 1800. Det gjorde den faktisk, men det var i relation til post- og befordringsvæsenet. Men dette væsen beskrives først sidst i hæftet og helt isoleret fra andre forhold, mens vejene – og hvad der åbenbart generelt betragtes som samfærdsel – beskrives først.

Med dets leksikale opbygning kan man ikke undre sig over at der er tale om et kompilatorisk arbejde. Christian Jacobsen har samlet en mængde oplysninger fra lokale trykte kilder, og især har han fra det lokalhistoriske arkiv hentet et udmærket illustrationsmateriale der på baggrund af tekstens opsætning i tre spalter præsenteres varieret og flot.

Hæftet er forsynet med noteapparat, og af det fremgår at det kun er lokalhistorisk litteratur – og af denne kun en begrænset del – der har været anvendt. Dog må der også have været benyttet andre, men ikke anførte kilder, for til hele afsnittet om postvæsenet findes ikke en eneste kildehenvisning. Da der imidlertid s. 45 er gengivet et kort over postruter som må være aftegnet fra P&Ts historie til 1711 s. 70 og 75, er der dog tegn på at også litteratur fra »rigshistorien« har været benyttet, om end ikke i tilstrækkeligt omfang.

Havde det været tilfældet, ville forfatteren ikke have hævdet at spørgsmålet om tvær- kontra længdebaner først dukkede op efter 1848. Det formuleredes nemlig så småt i 1840 og netop i Viborg. Han ville i så fald heller ikke have på-

stået at det var et engelsk firma der forærede jyderne de første baner, men have forklaret at den danske stat finansierede de tidlige jysk-fynske baneanlæg der derefter bortforpagtedes til et privat driftsselskab. Og havde forfatteren inddraget supplerende former for lokalhistorisk litteratur, var anlægget af Viborg-Mariager-banen nok også blevet forklaret med andet end »jernbanesyge«.

Generelt må det påpeges som et problem at forfatteren i alt for høj grad har ladet sig styre af den litteratur han én gang har udvalgt. En række spørgsmål det ville have været nærliggende at stille, får vi derfor ikke besvaret. Hvorfor om lagdes fx banen vest for Viborg i 1943 for tredje gang? Hvorfor blev tolderne pludselig så nidkære ved opkrævning af konsumtionsskatten i 1828 (s. 19)? Hvorfor ophørte jernbanens storhedstid i Viborg i 1903 (s. 26)? Og hvilken rolle spillede det i det hele taget for Viborg at byen i flere århundreder var et administrativt og trafikalt centrum i Nørrejylland?

Trods disse bemærkninger kan hæftet anbefales til lokalhistorisk interesserede på Viborg-egnen. Med det i hånden får man til en rimelig pris en første indføring i nogle af de forhold der knytter sig til infrastrukturens udvikling i og omkring Viborg.

Steen M. Ousager

Henning Thalund: I kuling og magsvejr. Svendborg og Omegns Museum 1994. 69 s., 150 kr.

Denne billedbog giver et indtryk af den sydfynske sejskibsfart fra omkring 1900 til 1930. Fotografierne er oftest helsides og pænt reproducerede. De stammer fra de rige samlinger i Svendborg og Omegns Museum og er arrangeret under fem temaer: skibsbygningen, sejladserne, mand-skaberne, i havn samt havari og forlis. De knap hundrede fotografier, fortrinsvis af brigger og skonnerter, er suppleret af Henning Thalunds billedtekster. Han er forstander for Svendborg Søfartsskole, forhenværende sømand og har et pænt maritimhistorisk forfatterskab bag sig. Men desværre er teksterne i den nye billedbog meget kortfattede – oftest begrænset alene til oplysninger om skibstype, skibsnavn, byggeår og forlis. Til gengæld findes teksterne på både dansk, tysk og engelsk. Alt i alt en bladrebog man bliver hurtigt færdig med medmindre man på egen hånd går på opdagelse i det spændende billedstof.

Erik Gøbel

Erik Thostrup Jacobsen, udg.: .... Gør Jer Pligt – gør Jert Værk. John Christmas Møllers dagbøger 1941-45. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1995. 520 s.

Den tidligere leder af Det konservative Folkeparti, John Christmas Møller, førte fra sin udelukkelse fra dansk politik i januar 1941 til befrielsen i 1945 en ret udførlig dagbog, skrevet dag for dag eller med korte mellemrum og kun få længere lakuner. Skønt den har været tilgængelig i Rigsarkivet er en udgivelse af den absolut værdifuld, ikke mindst fordi Christmas Møllers håndskrift ikke er blandt dem der er lettest at tyde. En række stjerner undervejs angiver hvor også udgiveren har været usikker eller har måttet give op.

Desværre dækker dagbøgerne en periode hvor Christmas Møller stod uden for eller kun bevægede sig i periferien af de politiske cirkler. Epokegørende nyt om besættelsestidens historie vil man derfor ikke finde. Udgivelsen er først og fremmest interessant på grund af det nuancerede billede dagbogens forfatter tegner af sig selv.

Det er i hovedsagen et billede af en bitter og skuffet mand. Både i optegnelserne fra januar 1941 til april 1942, da han endnu befandt sig i Danmark, og i dem fra hans påfølgende ophold i

England findes stadig beklagelser over at han blev holdt udenfor, at han intet fik at vide. Politik havde fyldt næsten hele Christmas Møllers tilværelse siden hans pure ungdom, og politisk lediggang var ham utålelig. Dansk politik måtte han forlade efter tysk krav, og efter hans egen vurdering tog hans partifæller ham ikke derefter med på råd, holdt ham slet ikke underrettet, bemærker han flere steder – skønt det faktisk er svært at se hvilke aktuelle problemer dagbogen ikke viser kendskab til.

Bitterheden påvirkede også hans politiske judgement. I de første uger så han stadig forhandlingerne med besættelsesmagten i deres problematiske kontekst, men snart blev den overlejret af summarisk fordømmelse af alle indrømmelser, dog måske med tilslutningen til Antikominternpagten i november 1941 som en undtagelse.

Og skuffelse slår igennem under hans ophold i England hvor han med megen ret spurgte hvad man egentlig ville bruge ham til. Alle planer om at oprette en fri dansk repræsentation var skrinlagt ved hans ankomst, og uden en klar holdning til udviklingen i Danmark var det svært for britiske regeringskredse at bruge ham som agitator i BBC. At han i 1944 søgte at blive uddannet som faldskærmsmand for at kunne vende tilbage, er psykologisk forståeligt.

Henning Poulsen